

# Aikuiskasvatustutkimuksen kansainväliset kehitysnäkymät

*Pantzar, Eero 1986. Aikuiskasvatustutkimuksen kansainväliset kehitysnäkymät. Aikuiskasvatus 6, 3, 121—125. — Artikkelin lähtökohtana on kirjoittajan tutkimus pohjoismaisesta ja saksalaisesta aikuiskasvatustutkimuksesta. Aikuiskasvatustutkimusten moninaisuus on osoitus tieteenalan nuoruudesta sekä teoriaperustan heikkoudesta. Aikuiskasvatustutkimuksen asema riippuu pääasiassa aikuiskasvatuksen yhteiskunnallisesta merkityksestä sekä koulutustutkimuksen sisäisistä prioriteeteista.*

## *1. Vertaileva tutkimuksen anti tutkimuksen ja teorian kehittämiseksi*

Aikuiskasvatuksen tiedeasema ja aikuiskasvatustieteellisen tutkimuksen kehitysvaihe eri maissa ovat vaikuttaneet pyrkimyksiin ratkoa aikuiskasvatustieteen perusongelmia vertailevan tutkimuksen tuotoksia hyväksikäyttäen. Keväällä 1985 julkaistu tutkimukseni (Pantzar 1985a) aikuiskasvatuksen tutkimustoiminnan yleisistä lähtökohdista ja tehdystä tutkimuksesta viidessä maassa antaa vastauksia ei vain aikuiskasvatuksen paikantamiskysymyksiin yleensä vaan myös suomalaisen aikuiskasvatustutkimuksen tieteellisiä lähtökohtia ja luonnetta koskeviin oletuksiin. Aikuiskasvatus tieteenalana on kehityksensä alkuvaiheissa, erityisesti oman teoriajärjestelmän kehittämisen osalta (esim. Alanen 1985, 48). Teoriaperusteiden heiveröisyyden tunnustamisesta huolimatta tutkimuksen ongelmaiseksi aikuiskasvatuksen alueella korostuneen usein nimetään ulkoisten resurssien puute. Kuitenkin tutkijoiden tiedossa on konkreettista todistusaineistoa siitä, että resurssit yksinomaan eivät tuota laatuista tutkimusta. Toki on myönnettävä naiiviksi myös ajatus tutkimuksen kehittymisestä pelkästään henkisten voimavarojen kasvun myötä.

Viiden maan aikuiskasvatustutkimusta käsittelevässä vertailevassa tutkimuksessani oli

tavoitteena tunnistaa perusta, jolta eri maissa aikuiskasvatustutkimus ponnistaa ja näkyvät tulokset aikaansaadaan. Lisäksi tutkimuksessa analysoitiin ja vertailtiin tehtyjen tutkimusten sisällöllistä suuntautumista. Tutkimustoiminnan yhteyksiä ympäristöön analysoitiin tutkimustiedonjakoa erittelemällä määrän ja laadun osalta.

Aikuiskasvatustieteen ja -tutkimuksen asemaan liittyvä keskustelu on kahden viime vuoden aikana ollut kansainvälisesti ja kansallisesti vilkasta. Käyty keskustelu on antanut aineksia ja uusia näkökulmia arviointeihin, jotka alunperin ovat perustuneet edellä mainittuun vertailevaan tutkimukseen.

Suomen, muiden Pohjoismaiden ja Saksan liittotasavallan valtiollisesta ja yhteiskunnallisesta samankaltaisuudesta huolimatta tutkittavan ongelmaan — aikuiskasvatustutkimukseen eri maissa — kytkeytyy eroja aiheuttavia tekijöitä, jotka tuovat esiin myös vertailevan tutkimuksen tyypillisiä vaikeuksia. Tutkimusaineiston kokoaminen, käsitteiden määrittely ja monet muut tutkimuksessa keskeiset asiat vaikeutuvat kansallisten aineistojen erilaisuuden vuoksi (vrt Raivola 1985, 24). Syvällisempi analyysi osoittaa myös laajassa viitekehityksessä maiden välisen erilaisuuden. Johtopäätöksiä tehdessä ja tuloksia tulkitessa ei voi jättää huomioonottamatta esimerkiksi kasvatusjärjestelmien ja niiden taustojen eroja. (The National Case Study 1976, 14; Hiemstra 1981, 8—9).

Vertailun rajoitusten tunnustaminen ja tunteminen toisaalta antavat hyvän perustan tutkimustoiminnan ja sen eri ilmiöiden vertailulle.

## 2. Aikuiskasvatustutkimus tutkimuspolitiikan säätelyssä

Aikuiskasvatustutkimuksen yleisessä asemassa vertailtavien maiden välillä on selviä eroja. Selkeästi kansalliseen tutkimuspolitiikkaan sitoutuvat erot (SVT 1983, 17, 43; Statistical 1983) aikuiskasvatustutkimuksellisen toiminnan perusedellytyksinä näyttävät tutkittavien maiden välillä pysyviltä. Kansallinen tutkimuspolitiikka on luonut aikuiskasvatustutkimukselle parhaat edellytykset Ruotsissa ja Saksan liittotasavallassa (esim. SÖ 1983; Suomen Akatemia 1976, 13; Malmquist — Grundin 1975, 110; Dieckmann — Gerhard 1980, 351—361). Kun aikuiskasvatustutkimus ei välittömästi kasva vain yleisestä tutkimuspolitiikasta,

vaan osana koulutustutkimusta, on syytä todeta aikuiskasvatustutkimukseen koulutustutkimuksen alueella suhtauduttavan eri tavoin vertailtavissa maissa. Ruotsia lukuunottamatta kaikissa muissa maissa on viime vuosiin saakka vallinnut selvästi aikuiskasvatusta koulutustutkimuksena kohteena vähättelevältä vaikuttava asenne. Käsitteiden perustuu aikuiskasvatustutkimuksen pieneen osuuteen koko koulutustutkimuksesta. Tilanne näyttää kuitenkin alkaneen vähitellen muuttua (Pantzar 1985 b; Nordiska Ministerrådet 1980, 51—52; Ekerwald 1981; OECD 1974, 40—42). Aikuiskasvatusta kokonaisuutena koskeva lainsäädäntö sinänsä ei toistaiseksi ole luonut niissä maissa, joissa sitä on — Norjassa ja Saksan liittotasavallassa — parempia edellytyksiä aikuiskasvatusta koskevalle tutkimukselle. (Mader 1980, 125; Ormseth 1979, 60—61; Pantzar 1985 a, 110)

Aikuiskasvatustutkimuksen yleinen asema käytännössä näyttääkin merkittävimmin riippuvan kahdesta tekijästä: aikuiskasvatuksen

**Taulukko 1.** Aikuiskasvatuksen tutkimusorganisaatioiden peruspiirteitä eri maissa

Organisaation tarkasteltava ominaisuus	Saksan liittotasavalta	Suomi
Aikuiskasvatuksen akateeminen tutkimus	Yliopistotasolla itsenäinen oppiaine. Aikuiskasvatuksen professuureja lähes 30 yliopistossa	Yliopistotasolla itsenäinen oppiaine. Professoreita kahdessa yliopistossa.
Muu tutkimus ja kokeilu	Mutamia itsenäisiä tutkimusyksiköitä (esimerkiksi BIBB ja PAS/DVV)  Aikuiskasvatuksen kentän laitokset osallistuvat suhteellisen vähän tutkimus- tai kokeilutoimintaan.  Suunnitelmallista ja kontrolloitua kokeilutoimintaa liittovaltion tasolla ja liittovaltion viranomaisten toimeksiannosta erityisesti ammatillisen aikuiskoulutuksen alueella	Ei varsinaisia itsenäisiä tutkimusyksiköitä. Merkittävää tutkimustyötä esimerkiksi Valtion Koulutuskeskuksessa.  Kentän osuus suhteellisen pieni varsinaisessa tutkimustoiminnassa. Kokeilutoiminta laajentunut vapaan sivistystyön alueelta ammatilliseen aikuiskoulutukseen
Tutkimuksen toimeksianto ja kontrolli	Yleissivistävää aikuiskasvatusta koskeva tutkimus saa toimeksiannonsa monilta tahoilta ja keskitetystä kontrollista voi puhua mahdollisuutena vain ns. sopimustutkimuksen kohdalla. "Kulturhoheit"-periaate näkyy osavaltiotasolla korkeakoulujen toiminnassa	Yleisesti ottaen tutkimustoiminta oma-aloitteista, ts. varsinaisia sopimustutkimuksia vähän. Tutkimus toteutuu ilman ulkopuolista kontrollia. Ns. kokeilutoimintaan sisältyvä tutkimus sidotumpaa toimeksiannotansa ja siihen liittyvän seurannan vuoksi

aseman ja merkityksen muutoksesta yhteiskunnassa sekä koulutustutkimuksen sisällä eri kohdealueiden merkityksen määrittämisestä seuraavista toimenpiteistä.

Aikuiskasvatuksen asema on jatkuvasti parantunut kaikissa vertailtavissa maissa. Sen merkitys osana elinikäistä kasvatusta tunnustetaan. Tällä muutoksella on jo sellaisenaan aikuiskasvatustutkimusta edistävä merkitys. Koulutustutkimuksen sisäinen kohdealueiden merkityksen määrittäminen ei ole vuosien unohtanut aikuiskasvatustutkimuksen tärkeyttä. Sen sijaan määrittämiseen liittyvät toimenpiteet ovat jääneet vaatimattomammiksi.

Tarkasteltaessa muutamia, käytännön tutkimustoiminnan puitteisiin liittyviä perusasioita kiinnittyy huomio ensiksi aikuiskasvatuksen tiedeaseman erilaiseen ulkoiseen tulkintaan eri maissa. Ulkoisella tulkinnalla tässä tarkoitetaan akateemisen tutkimuksen ja tieteellisten laitosten ja oppitulojen kytkentää. Suomessa ja Saksan liittotasavallassa aikuiskasvatus on ol-

lut itsenäinen oppiaineena jo pitkään yliopistoissa. Saksan liittotasavallassa 1970-luvulla tapahtunut voimakas aikuiskasvatuksen oppitulojen perustamisvaihe on ilmiselvästi vahvistanut aikuiskasvatuksen tiedeasemaa ja näin luonut puitteita laajenevalle aikuiskasvatustutkimukselle (BMFT 1975, 81; Pantzar 1985b). Ruotsissa, Norjassa ja Tanskassa aikuiskasvatuksen akateeminen tutkimus on tehty lähinnä kasvatustieteellisten tutkimusyksiköiden ja -laitosten projekteina, mikä ei sellaisenaan kuitenkaan ole heikentänyt aikuiskasvatustutkimuksen asemaa. Näyttääkin siltä, että aikuiskasvatustutkimuksen puitteille tärkeämpää kuin omat yliopistolliset laitokset on tutkimuksen merkityksen ymmärtämisestä lähtevä perusedellytysten luonti. Kieltämättä aikuiskasvatus -oppiaineen olemassaolo ja itsenäisyys ovat tiedeidentiteetin kannalta merkittäviä, mutta toiminnallisina resursseina ne sellaisenaan ovat vähäisiä. (Vrt Jütting - Jung - Scherer 1984, 135—136).

Ruotsi	Norja	Tanska
Yliopistoissa aikuiskasvatuksella ei itsenäisen aineen asemaa. Yksi professuuri perustettu	Yliopistoissa ei aikuiskasvatuksella oppiaineena. Myöskään alan professuureja ei perustettu.	Tilanne samanlainen kuin Norjan korkeakouluissa.
Varsinaisia itsenäisiä tutkimusyksiköitä ei ole	Aikuiskasvatustutkimuksesta merkittävin osa tehdään tällä hetkellä erillisessä, kansallisessa tutkimuslaitoksessa (Norsk Voksenpedagogisk Institutt)	Tanskassa on vuodesta 1985 toiminut kansallinen aikuiskasvatuksen kehittämis- ja tutkimuskeskus. Toistaiseksi tutkimus ollut vähäistä.
Aikuiskasvatuksen kentän tutkimustoiminta runsasta. Kokeilutoiminnan alueella korektoituu voimakas alueellinen luonne Kouluhallinnolla huomattava merkitys aikuiskasvatustutkimuksen toteuttamisessa.	Aikuiskasvatuksen muu tutkimus on kentän laitosten ja organisaatioiden ja kouluhallinnon viranomaisten tutkimus- ja kokeilutoimintaa, josta toteutuu alueellisella tasolla merkittävä osa	Tanskassa on aikuiskasvatuksen kentän laitokset ja organisaatiot pyrkivät aktiivisesti mukaan tutkimustoimintaan erilaisten kokeilu- ja kehittämisprojektien kautta. Tutkimus on jäänyt kuitenkin vaatimattomaksi. Uusi kansallinen kehittämiskeskus tukee kentän kokeilutoimintaa
Ruotsalaisessa aikuiskasvatuksessa tältä osin havaittavissa selvä kaksijakaisuus: toisaalta on paljon riippumatonta tutkimusta, toisaalta paljon erityisesti kouluhallinnon viranomaisten toimeksiantotutkimusta, jonka kontrolli keskitettympää.	Norjalaisessa aikuiskasvatustutkimuksessa kansallisen tutkimuslaitoksen (NVI) tutkimuksessa havaittavissa eniten toimeksiantojen ja kontrollin puitteissa tapahtuvaa ohjailua, silti NVI:n tutkimustoiminta on varsin itsenäistä. Kentällä ohjannan suhteen erilaista tutkimustoimintaa.	Tutkimustoimintaa luonnehtii tutkimuksen toteuttajien riippumattomuus. Organisaation olennainen muutos (kehittämis- ja tutkimuskeskuksen perustaminen sekä sen tuomat resurssit) näyttää lisäävän ulkopuolista ohjailua, siis esim. sopimustutkimusta ja niiden seurainta.

### 3. Tutkimusorganisaatio

— vakiintumaton, väljä kokonaisuus

Tarkastelun kohteena olevissa maissa tehtävä aikuiskasvatustutkimus suoritetaan hyvin erilaisen, kuitenkin melko väljän ja vakiintumattoman organisaation puitteissa. Erot näkyvät organisaatorakenteessa ja tutkimustuotoksen erilaisuutena. Oheiseen taulukkoon (taulukko 1.) on pyritty lyhyesti tiivistämään eri maiden tutkimusorganisaatioiden peruspiirteitä. Tarkastelu tapahtuu aikuiskasvatuksen "sisäisenä", joten tutkimusta eri tasoilla tarkasteltaessa ei esiin tule esimerkiksi muiden tieteenalojen piirissä tehtävä aikuiskasvatusta sivuava tutkimus.

Oheisen taulukon perusteella voi tehdä johdopäätöksen siitä, että aikuiskasvatustutkimus vertailtavissa maissa toteutuu toisistaan poikkeavissa organisaatioissa. Aikuiskasvatuksen tiedeasema ja asema korkea-asteen oppiaineena näyttää vaikuttavan välittömästi ei-akateemisen tutkimuksen merkitykseen. Ilman muuta on selvää myös se, että korkeakoulu tai itsenäiset tutkimuslaitokset tuottavat niissä maissa, joissa aikuiskasvatusta ei itsenäisenä oppiaineena tunneta, korkeatasoista tieteellistä tutkimustietoa aikuiskasvatuksen hyödyksi muiden aineiden, erityisesti yleisen kasvatustieteen alueella. Kaiken kaikkiaan kiinnostus aikuiskasvatukseen tutkimuskohteena näyttää kasvavan lähitieteenaloilla. Myös aikuiskasvatuksen sisällä löytyy uusia tutkimuksellisia kiinnostuksenkohteita. (Pantzar 1985b ja 1986a). Suomalaisessa aikuiskasvatustutkimuksen kentässä mielenkiintoisimmilta uusilta kohteilta näyttävät laaja henkilöstökoulutuksen alue ja ns. kehittävä työntutkimus (Pantzar 1986b; Kontiainen 1985).

Henkilöstökoulutukseen kohdistuvan tutkimuksen lisääntyminen on kansainvälinen ilmiö. Sen sijaan kehittävän työntutkimuksen asema tällä hetkellä näyttää vertailtavista maista Suomessa kaikkein vankimmalta. Aikuiskasvatustutkimuksen laajeneminen "oman" tutkimusorganisaation ulkopuolelle helpottanee aikuiskasvatustutkimukseen kohdistuvia paineita. Niinpä aikuiskasvatustieteen sisällä tieteentekeminen merkinnee tulevaisuudessa oman tutkimustoiminnan lisäksi kykyä käyttää hyödyksi muiden tieteenalojen tuloksia. Perustutkimuksen tasolla esimerkiksi käynee lääketieteen alueella tehtävä aivofysiologinen tutkimus, jonka tuloksista monet tulevat olemaan tulkittavissa aikuisenkin oppimista koskevien kysymysten vastauksiksi.

### 4. Tehdyn tutkimuksen sisältö

— muutoksia nähtävissä

Tutkimuksen sisältö vertailtavissa maissa on hyvin samanlainen. Aikuiskasvatuksen sosiologian ja aikuisdidaktiikan alueelle kohdistuvat tutkimusprojektit ovat olleet tähän asti kaikissa vertailtavissa maissa enemmistönä. Aikuiskasvatustutkimuksen osa-alueisiin kohdistumisessa tutkimusprojektit poikkeavat eri maissa jonkin verran toisistaan. Selvimpiä eroja näkyy Saksan liittotasavallassa tehdyn tutkimuksen laajana kohdistumisena ammatillisen aikuiskoulutuksen alueelle.

Yksi oleellisimmista tutkimuksen sisältöön liittyvistä piirteistä, joka erottaa suomalaisen tutkimuksen muiden vertailtavien maiden tutkimuksesta, on ns. kohderyhmätutkimuksen vähäisyys. Muissa vertailtavissa maissa onkin runsaammin aikuiskasvatustoiminnan ja -tutkimuksen kannalta mielenkiintoisia ryhmiä. Niistä merkittävimmän muodostavat eritaustaiset siirtolaisryhmät. (Pantzar 1985a, 128—149).

Suomen, muiden Pohjoismaiden ja Saksan liittotasavallan aikuiskasvatustutkimuksen sisällöllinen samanlaisuus ei sinänsä ole hämmästelty asia. Onhan tutkimuskartoitukset osoittaneet myös 1970-luvun amerikkalaisen aikuiskasvatustutkimuksen selvitelleen samoja kysymyksiä kuin aikuiskasvatustutkimus tässä vertailtavissa maissa. (Long 1983, 86).

Aikuiskasvatusta koskeva tutkimus näyttää alkavan muuttua sisällöllisesti. Ei kuitenkaan selvästi niin, etteikö aikuiskasvatustieteen piirissä tehtävän tutkimuksen sosiologis-didaktinen ilme säilyisi. Aikuiskasvatuksen sosiologian ja aikuisdidaktiikan alueilla on niin paljon laajuutta, että tutkimuksen kysymyksen asettelussa ja ongelmien kartoituksessa voi ilmetä uusia suuntia ulkoisen kokonaisilmeen muuttumatta. Niinpä esimerkiksi saksalainen yliopistoissa tehtävä tutkimus on varsin herkästi suuntansa ottava ajankohtaisen yhteiskunnallisen keskustelun mukaan. (esim. Michelsen — Siebert 1986).

Yleisemmin sisällöllisen muutoksen takana ovat ennen kaikkea aikuiskasvatustutkimusta tekevien tahojen määrän kasvu. Aikuiskasvatustutkimuskohteeksi löytyminen aikuiskasvatustieteen ulkopuolella merkitsee sosiologisen ja didaktisen orientaation ohella lisääntyvää tutkimusta muilla aikuiskasvatustieteen osa-alueilla ja tutkimusta, jota voidaan niillä soveltaa.

## 5. Kohti 1990-lukua

Pohjoismaiden ja Saksan liittotasavallan aikuiskasvatuksen tutkimustoimintaa koskeva vertaileva tutkimus (Pantzar 1985a) käsittelee aikuiskasvatustutkimusta 1980-luvun alkuun saakka. Nyt vuosikymmenen jälkimmäisen puoliskon alkaessa on mahdollisuus arvioida aikuiskasvatuksen tutkimustoimintaan liittyviä näkymiä. Seuraavassa esitettävät käsitykset kehityssuunnista pyrkivät edustamaan laajempia, kansainvälisiä trendejä.

1) Jo aiemmin mainittu aikuiskasvatukseen kohdistuvan tutkimuksen laajeneminen on sekä määrällistä että laadullista. Määrällinen kasvu näkyy uusien tieteenalojen ja akateemisten oppiaineiden mukaantulona aikuiskasvatustutkimukseen. Laadullista kasvua edustaa yhä laajeneva tutkimusongelmien kenttä ja metodologinen monipuolistuminen.

2) Yhteiskunnallisen keskustelun ajankohdittaiset kysymykset siirtyvät aikuiskasvatukseen (erityisesti yleissivistävän aikuiskasvatuksen) alueella käytävän keskustelun kautta tutkimuksen kohteiksi. Tähänastinen kokemus ja tosiasiat osoittavat em. prosessin etenevän esimerkiksi nyt vertailluissa maissa erilaisella vauhdilla. Toisaalta on huomattava myös se, että ajankohtaiset yhteiskunnalliset kysymykset saattavat olla eri maissa eri tavoin läheisiä tai kansallisia ja siksi niihin kohdistuva, myöhempi tutkimuksellinen mielenkiinto vaihtelee.

3) Tutkimukselle läheinen, käytäntöä välittömämmin palveleva kokeilu- ja kehittämistoiminta tukee laajetessaan myös varsinainen tieteellisen tutkimuksen aseman paranemista.

4) Ammatillisen aikuiskoulutuksen ja yleissivistävän aikuiskasvatuksen vähittäinen erilleen kasvaminen heijastuu myös tutkimustoimintaan. Jo nyt sijoitetaan ammatillisen aikuiskoulutuksen tutkimukseen julkisia varoja suhteellisesti huomattavasti enemmän kuin vielä 1970-luvulla. Ammatillisen aikuiskoulutuksen ja yleissivistävän aikuiskasvatuksen tutkimuksen tutkimusongelmien ja tutkimustoiminnan muodollisten puitteiden välillä on jo selviä eroja, joiden perusteella yleissivistävään aikuiskasvatukseen kohdistuvaa tutkimusta voisi luonnehtia vähäresurssiseksi, väljästi suuntautuneeksi aikuiskasvatustutkimukseksi.

Tähänastinen aikuiskasvatustutkimus eri maissa osoittaa aikuiskasvatuksen tieteenalan vakiintumattomuuden. Tutkimustoiminnassa havaittavat piirteet tukevat käsitystä tieteenalan nuoruudesta. Tutkimustoiminnan analyysi on selvästi osoittanut myös tutkimuksen taustalle kuuluvan teorian ailahtelevuuden yhtäläillä kuin konkreettiseksi perustaksi lasketta-

van resurssien vaihtelun. Aikuiskasvatustutkimuksen viimeaikainen, voimakas kehittyminen liittyy teorian kehittämispyrkimyksiin ja vahvistaa kuvaa itsenäisestä aikuiskasvatustieteestä.

### Lähteet

- Alanen A. 1985, Johdatus aikuiskasvatukseen. Yleisradio: Helsinki
- BMFT 1975, Fünfter Forschungsberichte der Bundesregierung. Der Bundesminister für Forschung und Technologie. Bonn.
- Ekerwald H. 1981, Svenska doktoravhandlingar om utbildning. Specialbulletin från pedagogisk-psykologisk institutionen 69. Lärarhögskolan. Malmö.
- Dieckmann B. - Gerhardt R. 1980, Weiterbildungsforschung. In: Wörterbuch der Weiterbildung. Kösel: München
- Hiemstra R. 1981, American and Japanese Adult Education: A Cultural Comparison. Lifelong Learning 4, 8—9/30
- Jütting D. - Jung W. - Scherer A. 1984, Bestimmungstücke zur Identität der Wissenschaft der Erwachsenenbildung. In: Zur Identität der Wissenschaft der Erwachsenenbildung. Universität Bremen. 125—148.
- Konttinen S. (toim.) 1985, Näkökulmia aikuiskoulutuksen tutkimukseen. Helsingin yliopiston kasvatustieteen laitos, tutkimuksia 107.
- Long H. 1983, Characteristics of Adult Education Research reported at the Adult Education Research Conference 1971—80. Adult Education 2,
- Mader W. 1980, Erwachsenenbildung. In: Roth L. (Hg.), Handlexikon zur Erziehungswissenschaft I. Rowohlt: Reinbek. 123—128.
- Malmquist E. - Grundin H. 1975, Educational Research in Europe Today and Tomorrow. GWK Gleerup: Lund.
- Michelsen G. - Siebert H. 1985, Ökologie lernen.
- The National Case Study 1976, An Empirical Comparative Study of Twenty-one Educational Systems. Almqvist & Wiksell: Uppsala.
- Nordiska Ministerrådet 1980, Ökad nordisk forskningssamarbete. Stockholm. OECD 1974, The Educational Situation in OECD Countries. OECD: Paris.
- Ormseth O. 1979, Aikuiskoulutus Norjassa. Opisto-
- Pantzar E. 1985a, Aikuiskasvatustutkimus viidessä maassa: Vertaileva tutkimus aikuiskasvatuksen tutkimustoiminnan yleisistä lähtökohdista ja tehdystä tutkimuksesta Saksan liittotasavallassa, Suomessa ja muissa Pohjoismaissa. Tampereen yliopisto, aikuis- ja nuorisokasvatuksen laitoksen julkaisuja 20.

- 
- Pantzar E. 1985b, Aikuiskasvatustutkimuksen asema ja kehityssuunta Suomessa ja Saksan liittotasavallassa. *Aikuiskasvatus* 3, 96—101.
- Pantzar E. 1986a, Tutkimuksen asema aikuiskasvatuksessa selkiytymätön. *Aikuiskasvatus* 1, 11—16
- Pantzar E. 1986b, Katsaus suomalaiseen aikuiskasvatustutkimukseen 1980-luvulla. Tampere.
- Raivola R. 1985, Virallisen vastaväittäjän lausunto KL Eero Pantzarin väitöskirjatutkimuksesta ”Aikuiskasvatustutkimus viidessä maassa”. *Aikuiskasvatus* 1, 24—25.
- Statistical 1983, *Statistical Yearbook 1983*. Unesco: London
- Suomen Akatemia 1977, Suomen osallistuminen kansainväliseen tieteelliseen yhteistyöhön. Suomen Akatemian julkaisuja 3. Helsinki.
- SVT 1983, Suomen virallinen tilasto XXXVIII. 6. Tutkimustoiminta 1981. Tilastokeskus: Helsinki.
- SÖ 1983, Forskning och centralt utvecklingsarbete inom skolväsendet. Utdrag ut Skolöverstyrelsens anslagsframställning, budgetår 1982/83. Skolöverstyrelsen: Stockholm.